

Berekméri Árpád-Róbert

Marosvásárhely

A Marosvásárhelyi Református Egyházközség „Nagy levéltárának” története¹

History of the “Great Archives” of the Reformed Parish of Marosvásárhely. Abstract

The “Great Archives” of the Reformed Parish of Marosvásárhely have a long history. The Reformed Church was always concerned with the preservation of important documents since the period of the Reformation, and this interest intensified over the 17th and 18th centuries. The church archives, as a place of document preservation, appeared only at the end of the 18th century, amidst difficult times. After several attempts to reorganise and find a suitable place for them, the Archives were moved into the basement of the Cobblers’ Bastion, and in 1961 to their final place, created for this purpose. For preserving and caretaking of these valuable documents, several names can be mentioned, but we would like to highlight expressly those of Lajos Ditső, Elek Farkas, József Tóthfalusi and dr. Elek Farczady. The aim of this study is to present and draw attention to this often neglected, yet very valuable collection.

Keywords: “Great Archives” of the Reformed Parish of Marosvásárhely, Lajos Ditső, Elek Farkas, József Tóthfalusi, Elek Farczady.

A Marosvásárhelyi Református Egyházközség ún. Nagy Levéltára több évszázados múlttal rendelkezik. Az alábbiakban ennek a hely- és egyháztörténeti szempontból igen értékes levéltárnak a történetét igyekszünk a források adta lehetőségekhez igazodva felvázolni. Ismereteink szerint ezzel a témával eddig csak dr. Farczady Elek foglalkozott átfogó egyháztörténeti munkájában² egy rövid fejezet erejéig. A levéltár utolsó periódusára vonatkozóan azonban nála sem találni pontos ismertetést. A tanulmány összeállításához az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltárában őrzött forrásokat (presbitergyűlési jegyzőkönyvek, vizitációs jegyzőkönyvek, közigazgatási iratok) használtuk fel, de természetesen érdeklődve forgattuk Farczady Elek fent említett művének kéziratát is.

Az egyházközség számára fontosnak tartott levelek megőrzésének igénye már a reformációt követő évtizedekben megmutatkozott, hiszen ebből az időszakból származik a levéltár legrégebbi irata: János Zsigmond fejedelemnek a papi illetmények megfizetésére vonatkozó, 1567. január 16-i rendelkezése.³ Az írott források és az egyház által megszerzett jogok bizonyítékainak megőrzése a 17–18. század folyamán nemcsak

¹ Az előadás 2007. október 27-én, Marosvásárhelyen tartott Kelemen Lajos emlékkonferencián hangzott el.

² Farczady Elek: *A marosvásárhelyi egyházközség élete 1556–1948*. Marosvásárhely 2000.

³ Évrendezett iratok az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltárában (a továbbiakban: Évri.) 2–1567. (A Gyűjtőlevéltárban jelenleg csupán az irat másolata található. Az eredetijét 1971. március 19-én egy másik értékes fejedelmi irattal együtt Bukarestbe szállították.)

tovább élt, hanem el is mélyült, amelyet a gondosan gyűjtött és őrzött iratok folyamatosága is alátámaszt.

A rendelkezésre álló forrásokban az archívum, vagyis a levéltár mint őrzőhely a 18. század második felében jelent meg. Ez a tény azonban nem zárja ki annak korábbi létezését, hiszen az egyre szaporodó iratok tárolása egy külön hely biztosítását tette szükségessé. A levéltárra vonatkozó legrégebbi adat az 1777. március 2-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyvében található: „Approbáltatik perceptor [adószedő, pénzbeszedő] atyánkfia [ti. Borosnyai János] demonstratioja [beszámolója] és cum absolutione [felmentéssel] ezen ratiója [számadása] az Eklésia Archivumába bé tétettetni végeztetett.”⁴ Itt még a latin megnevezés fordul elő, de sokkal szebb megfogalmazást találunk az 1808. augusztus 21-i presbiteri gyűlés végzésében, amely felhívta az illetékesek figyelmét arra, „hogy a testamentum [ti. Sombori György] tétessék a contractussal együtt a Leveles Tárba.”⁵ Ez a két irat még nem nyújt a levéltár térbeli elhelyezéséről pontos információt. A Borosnyai Lukács Pál gondnok által 1822-ben szerkesztett leirat viszont arra enged következtetni, hogy a levéltár ugyanabban a helyiségben volt elhelyezve, amelyben a presbitérium tartotta üléseit.⁶

Az első olyan jelentés, amely a levéltár tárolási helyéről is tájékoztat, 1829-ből származik.⁷ A referátumot Hegedűs Lajos lelkész és Kibédi Péterfi József tanácsos akkor állította össze, amikor a presbitérium megbízásából az egyházközség tulajdonában lévő levéltár és klenódiумok számára egy biztonságos helyet keresett. A dokumentum jelentősége abban rejlik, hogy a megbízottak részletes leírást nyújtanak az értéktárgyak tárolási körülményeiről is. A levéltár az ún. Kis-köz⁸ melletti papi szállás felső emeletén egy kis szobában volt elhelyezve, amelynek mennyezetét és kéményét is tűzveszélyesnek találták.⁹ Ugyanakkor úgy ítélték meg, hogy maga az épület sem biztonságos, mert „[...] éjjeli sötét zivataros időben igen könnyen megeshetne az Archivumnak felverése, mivel a Kis köz melletti szoba ablakain rostély sincsen, azon szobából pedig egy gyenge ajtó nyílik az Archivumba; különben is ez az archívum olyan messze van a lakó szobáktól, hogy téiben, akár mi esnék ott, észre sem lehetne venni.”¹⁰ A kiküldöttek többszöri és sokszor megmosolyogtató¹¹ mérlegelése során felmerült a levéltárnak az Új-, vagy a Vártemplomban való elhelyezése is. A Kistemplomban a torony és az egyik karzat alatti kis kamrácskában, a Vártemplomban pedig az orgonás karban helyezték volna el a levéltárat. A megbízottak végül úgy döntöttek, „[...] hogy minden helyek közt legbátorságosabb lenne Archivumnak az a szoba, mely vagyon egyikünknek, Hegedűs Lajosnak papi szállásán az udvarra nyíló ablakkal a tornázt mellett. Ez ugyan elég száraz, boltya keményen áll, a Consistorium és Exactoria [számvevőség] ülése he-

⁴ A marosvásárhelyi református egyházközség presbiteri gyűlésének jegyzőkönyvei az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltárában (A továbbiakban: Pgy]kv.) I/1, 11.

⁵ Pgy]kv. I/3, 126.

⁶ Évri. 1100–1822.

⁷ Uo. 1333–1829.

⁸ Más néven Vár-köz, amely a Vár alját a református parókia mellett a Szentgyörgy utcával kötötte össze. In: Vigh Károly: *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. Pallas–Akadémia könyvkiadó. Csíkszereda 1996, 231.

⁹ Évri. 1333–1829. 1/b, c.

¹⁰ Uo. 1/d.

¹¹ „[...] hogy valyon valakinek valaha nem jőne e az a kedve, hogy benn maradjon tolvajkodni a templomba, megfosszon attól, amit oda tettünk, minthogy ez itt a Városon is két ízben is megtörtént nem régen a Catholic. templommal [...]”

lyéhez közel van, tűztől féltetni nem lehet [...] különben is itt volt még az Archivum 1809-ik esztendő előtt [...]”¹² Ebben a jelentésben találkozunk először azzal a ténnyel, hogy az iratokat ekkor már leveles tékában őrizték.¹³

A levéltárra vonatkozó első feljegyzésekből még nem tűnik ki, hogy az iratokat valamiféle rendszerben őrizték, és készítettek-e hozzájuk segédletet. A levéltárban elhelyezett levelek nyilvántartásba vételéről is csak 1811-ből találtunk adatokat. Az akkori utasítás értelmében „a tisztelt fő inspector curator uram atyánkfia őnagysága proponálta – hogy az Ecclesia leveleit szükséges képpen regisztrálni [lajstromozni] kellettén – melyeknek regisztrálására kinevezettek I. Székely Márton és Koltsár Mihály atyánkfiái – emellett Minzer György atyánkfia őkegyelme is, kit is először consistoriális személynek bé kellettik eskettetni, és hogy azon levelek hová hamarabb regisztráltassanak, meg hagyatott.”¹⁴ A munkálatok eredményét nem említik a források, így bő egy évtized iratanyagát átforgatva bukkanunk újra rendezési tevékenység nyomára. Az 1823-ból és az 1828-ból fennmaradt regestrumok már arra utalnak, hogy az iratokat darabonként tartották nyilván. Az első segédlet, amelyet a „M(aros)vásárhellyi Reformata Sz(ent) Ekklesia leveleiről” állítottak össze 1823 novemberében, időrendbe szedi az akkor meglévő közel száz iratot, de nem adja meg mindenik tartalmát és keltezését.¹⁵ A levéltári anyagban keletkezett hiányokat viszont pontosan nyomon lehet követni benne. A második segédlet, amely az emeritus [érdemes] Novák Erszényes József jegyzőnél található iratokat tartalmazza, sokkal pontosabb és áttekinthetőbb. Ez utóbbi meglepően részletes leírást tár elénk az időrendbe szedett iratok pontos számáról, tartalmáról és keltezési idejéről.¹⁶

A már említett jelentésen kívül létezik egy másik, szintén 1829-ben összeállított beszámoló is. A Hegedűs Lajos lelkipásztor és Filep János tanácsos által szignált irat már a levéltár rendezésének folyamatáról is tanúskodik. Ebből a jelentésből megtudjuk, hogy 1825-ben a presbitérium az iratok tárgyszerű rendezéséről döntött. A munkával Soós Györgyöt bízta meg, aki a számbavételt Virág Györggyel együtt el is kezdte. Időközben a presbitérium a levelek kronológiai sorrendben történő rendezése mellett voksolt, és úgy határozott, hogy a megkezdett munkát csak egy személynek kell folytatnia. A további levéltárrendezési folyamatból tehát Virág György kimaradt. Addigi tevékenységét értékelve, fizetségként az egyházközség előjárósága 16 véka tiszta és ugyanannyi elegy búzát juttatott neki. A rábízott feladatot, melynek során az iratokat megszámozta és mutatókönyvbe bevezette, Soós György 1828. augusztus 20-án végezte el, s ezért a fáradságos munkáért fizetségül 40 véka tiszta és ugyanannyi elegy búzát kapott.¹⁷ A rendezett levéltárat Hegedűs Lajos papi szállására helyezték át. Ezt a tényt egy jóval később, 1837. június 18-án szerkesztett jelentés támasztja alá. Ebben – a tanácsulések helyének megválasztása körül kirobban vita kapcsán – Péterfi József lelkész egy 1826. évi szerződésre hivatkozva kijelentette, hogy „[...] t. i. Tiszteletes Hegedűs Lajos atyámfia szállásán tartassék [a Consistoriális Gyűlés], á hol az Árchivumnak biz-

¹² Évri. 1333–1829.

¹³ Uo. Farczády Elek erre vonatkozólag egy 1855-ös iratra hivatkozik. Farczády: *i. m.* 167.

¹⁴ Pgyjkv. I/3, 362.

¹⁵ Évri. 1130–1823.

¹⁶ Uo. 1223–1828.

¹⁷ Uo. 1354–1829.

tonságos létére nevezetes, és cél arányos költségek tétettek, á Nemes Ekkésia által [...]”¹⁸ A költség méretéről és mibenlétéről azonban nem szól a jelentés.

A levéltárral kapcsolatos tevékenység nyomaira 1846-ban bukkanunk újra. Ebben az évben, az egyházközségben már három éve szolgálatot teljesítő Albert János lelkipásztor és Keresztes Zsigmond konzisztórium tag vette a fáradságot és alaposan átfésülte a teljes levéltári állományt. Munkájuk eredményét a presbitérium előtt részletesen összegezték, feltüntetve a levéltárból hiányzó iratokat és azok biztos, illetve feltételezett hollétét. A levéltárat általában rendben találták, de egyben jelezték, hogy a „régibb matriculák nincsenek [...] regestrumi numerussa alatt”, a tanácsülési jegyzőkönyveket pedig csonkáknak, hiányosaknak írták le. Jelentésük szerint kevés volt ezek között a hitelesített és az újabbak nem voltak purizálva [tisztázva]. Felhívták a figyelmet arra is, hogy a presbitérium 1841 óta egyetlen protokollumot sem helyezett el a levéltárban. A jelentéshez hozzászótolták Hegedűs Lajos nyilatkozatát is, amelyben a lelkipásztor megindokolta a levéltárban fennálló hiányosságokat.¹⁹

Az 1848/49-es forradalom bukása utáni időszak nem kedvezett a református egyházaknak sem, így a levéltárra vonatkozó adatok hiánya nem lepte meg a kutatót. 1855-ben viszont felbukkan egy érdekes jelentés, amelyben Ditső János egyházi jegyző és Antal Ferenc pénztárnok jelentette a keblí tanácsnak, hogy a levéltárat Hegedűs Lajostól átvették és Kibédi Péterfi Károlynak átadták. Az 1855. március 9. és 16. között végzett átadási munkálatok során a bizottság mind „a három rendbéli thechakban lévő XXXI criptában az 1ső számtól 2281 számig regesztrum alatt lévő leveleket darabszám szerint” számbavette. Jelentésük alapján főleg az I., II., X. és XXVIII. kriptában²⁰ voltak igen jelentős hiányok, de olyan iratokról is szó esett, amelyek nem voltak iktatva és darabszám szerint adták át őket. Itt érdekességképpen megemlíthetők: „Egy nagy könyv 1636-ban Gyula-Fejérváron nyomtatott graduál in folio [ívrétben] bőrbe kötve fa táblával,²¹ himlőoltásról vitt protocollum békötve 1 darabba, a levéltári registrum kemény bőrkötésbe”, és nem utolsósorban a matriculák. Ezeken kívül a bizottság tagjai néhány olyan iratra is hivatkoztak, amelyek további őrzését feleslegesnek tartották, és kiselejtezésüket javasolták.²² Erre vonatkozva Péterfi Károly levéltári felügyelő 1856 júniusában a presbitériumtól egy bizottság felállítását kérte a levelek szétválogatásához.²³ A presbitérium 1857. január 18-án Kibédi Péterfi Károly és Antal Ferenc jegyző mellé Szathmári József városi levéltárnokot és Vadadi Fülep Lajos esküdtet nevezte ki, akiket ezzel egyidőben a presbiterek sorába is felvettek.²⁴ Esküjüket február 1-jén tették le. A megbízottak két hónap alatt végezték el feladatukat, és tevékenységükről március 22-én számoltak be a presbitériumnak. Munkájuk során az iratok iktatását napirendre hozták. A feleslegesnek tartottakat kiválogatták, sorsukról pedig a presbitérium véleményét kérték, amely 12 darab jelentősebb szerződés kivételével (amelyeket külön csomóba kötöttek) a kiválogatott iratokat (számukat nem említik) megsemmisítésre ítélte. Ugyanakkor felkérték a jegyzőt, hogy egy olyan indexet [névmutatót] állítson össze, amelyből kitűnjön, hogy „beadtak-e azok a levelek, ame-

¹⁸ Évri. 1662–1837.

¹⁹ Uo. 1970–1846.

²⁰ Az iratok számára kialakított kriptaszerű tárolóhely.

²¹ A marosvásárhelyi Református Egyházközségek Kuratóriumának tulajdonában.

²² Évri. 2305A–1855.

²³ Pgyjvk. I/27, 151. 12 §.

²⁴ Uo. I/28, 3.

lyeket a tanács a levéltárnak keze alá a Repertoriumba iktatás végett, megtartani határozott.” Ezenkívül a jegyzőt arra is felkérték, hogy a tanácsülési jegyzőkönyveket mutatóval lássa el és felhatalmazták, hogy a levéltárból kivett iratokat a kivevőktől visszakérhesse.²⁵ A jegyzőkönyvek indexeinek elkészítését a jegyző hamar megunhatta, mert belőlük csak három készült el, viszont a 20. századtól rendszeresen készítették azokat.

Az elkövetkező években némi szigorításra is sor került, hiszen több esetben előfordult, hogy a kiadott dokumentumok nem kerültek vissza a levéltárba, később pedig igen nehéz volt azokat visszaszerezni. Ennek kivédésére születhetett 1861-ben, Szabó Sámuel tanár javaslatára az a határozat, hogy a levéltárban őrzött iratok a kérelmezőknek csak másolatban adhatók ki.²⁶ Nem tudhatjuk, hogy milyen lelkiismeretesen véghezvethette a levelek évenkénti pontos rendezését a megbízott levéltárnok (ez esetben a lelkész), de azt viszont igen, hogy a levéltár 1862-ben megint olyan állapotban volt, hogy Gáti Gábor levéltárnoki ellenőr, miután többször rávilágított a rendszertelenségre, lemondott.²⁷ Helyére Vadadi Lajost nevezték ki levéltárnoknak. Így is egy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a presbitérium figyelmét a levéltár állapota újra felkeltsse. Az 1863. május 14-i presbitéri gyűlésen Ditső Lajos²⁸ pénztárnokot és Farkas Elek jegyzőt bízták meg, ezúttal nemcsak a levéltár számbavételével és a bejegyzetlen iratok rendbetételével, hanem a levéltár hű és pontos kezelésével is. Megbízásukat esküvel erősítették meg, és ígéretet tettek, hogy munkájuk eredményéről részletesen beszámolnak.²⁹ Ditső és Farkas igen lelkiismeretes és alapos munkát végzett. 1863 augusztusára nemcsak a Szent György utcai papilak mellett lévő levéltár helyiségét tették rendbe – a kürtöket betömték, a kemence helyén lévő téglázatot deszkával kipadlózták, a levéltár tisztán tartására pedig egy pár toll- és egy kisebbfajta kefesepárát is beszerettek –, hanem a teljes levéltár rendezését is befejezték.³⁰ Az iratokat 1863. február 1-jével bezárólag lajstromozták, a szekrények fiókjait megszámozták, hogy pontosan kitűnjön, milyen sorszámú levelek találhatók bennük. A jegyzőkönyveket évszámok szerint rendezték, és egy teljesen új, sokkal praktikusabb indexet állítottak össze. Ez alapján bármilyen irat pontosan megtalálható volt. Az elkészült indexet Péterfi József esperes és Petri Ádám tanácsos vizsgálták meg 1864. október 6-án. A presbitérium elé terjesztett jelentésükben az elvégzett munkáról igen elismerően szóltak: tisztának, igen jónak és célszerűnek mondták. Ugyanakkor rámutattak arra, hogy az indexet egybekötve – súlyára és terjedelmére való tekintettel – igen nehéz lenne kezelni, így három darabba való kötését javasolták, amelyek egyenként tíz koncból, azaz 240 ívből álltak volna. Ez a felosztás, igaz, jóval később, de elkészült. Péterfi és Petri felhívták a figyelmet arra, „hogy többé ilyen zavar ne álljon elő hozzá nem értő, vagy arra elég időt és figyelmet nem fordítható kezelők által, mint a milyenből most kivergődtünk, szükségesnek látjuk egy állandó levéltárnokról gondolkodni, ki egyszerűen folytonosan lajstromozó is legyen, illő jutalmazás

²⁵ Pgyjkv. 58.

²⁶ Uo. I/30, 90. (Az iratokról hiteles másolatok már a szigorítás előtt is készültek. Így pl. Sombori István jegyző 1822. április 1-jén az 1675-ben keltezett Apafi levélről készített közhasználat céljára másolatot. Érdekesebb volt azonban az olyan eset, amikor a levéltár csupán az irat másolatát őrizte meg, az eredetijét pedig visszaszolgáltatta a kiállító családjának. Legszembetűnőbb példa erre gróf Teleki Mihály 1685-ben keltezett levele, amelyet a presbitérium 1855-ben adott vissza a Teleki családnak.)

²⁷ Pgyjkv. I/31, 48.

²⁸ A későbbi jegyzőkönyvekben a Dicső vezetéknev szerepel. Az egységességet szem előtt tartva végig a fent jegyzett változatot használtuk.

²⁹ Pgyjkv. I/32, 104.

³⁰ Uo. 164.

mellett.”³¹ Ditsőt és Farkast az 53 napi munkájukért 1 forint napidíjjal jutalmazták az-
zal a kikötéssel, hogy a lajstromozást, amint arra lehetőség nyílik, 1863. évvel bezárólag
készítsék el.³² Ezt a munkát annak ellenére, hogy erről feljegyzés eddig nem került elő,
Ditső és társa valószínűleg a következő évben el is végezte.

A levéltár ebben az állapotban érte meg az 1874. évet. Nem tudjuk, hogy az eltelt
tizennyelv év alatt a folyamatosan növekvő iratmennyiség milyen kezelésben részesült, és
azt sem, hogy figyelembe vette-e a presbitérium Péterfiék állandó levéltárnok megbízá-
sára vonatkozó felhívását. Tény az, hogy 1874. április folyamán a levéltárban a füst el-
vezetésére szolgáló pléhcső megrepedt és a helyiséget füst, illetve koromlé öntötte el.³³
A levéltár hajszálon függő pusztulását azonban időben sikerült elhárítani. A helyiség
biztonságának megalapozását célzó munkálatokat dr. Antal László gondnok személye-
sen felügyelte.³⁴ Ez az esemény mintha előrevetítette volna a két év múlva történeteket.

1876. április 12-én véletlen szerencsétlenség folytán tűz ütött ki a Szent György
utcában, amelynek során többek között a papilak és a közvetlen épületek is leégtek. A
levéltárat azonban idejében kimentették, és az egyházközség által 1864 januárjában
megvásárolt Makariás-ház boltíves szobájában, tűzmentes rakhelyen helyezték el.³⁵
Sajnálatos, de ez esetben érthető módon, a mentéssel megbízott négy napszamos (aki
munkájáért fejenként 50 krajcárt kapott) zsákokba és ládába dobálva vitte át az irato-
kat az ideiglenes tárolási helyre, így az eddig fennállt rend újból megbomlott. Ennek
tisztázására a presbitérium a lelkészt, a gondnokot és a jegyzőt bízta meg. Arra vonat-
kozólag, hogy a megbízottak ez irányban milyen lépéseket tettek, eddig hallgatnak a
források, viszont a levéltárban 1879-ben kutató Magyar Történelmi Társulat kiküldött
bizottsága elismerően nyilatkozott a gyűjtőhelyről.³⁶ Igaz, ez az elismerés az itt őrzött
iratok értékére is vonatkozhatott, nem feltétlen a tárolási feltételekre. Az elkövetkező
tíz évben folyamatos iratgyűjtésről tanúskodnak a források. A levéltár rendezésével
megbízott személyek minden, az egyház számára fontos irat elhelyezéséről beszámoltak
a presbitériumnak. Mindezek mellett a presbiteri gyűlési, a közgyűlési és a zsinati jegy-
zőkönyvek is rendszeresen megőrzésre kerültek.

A levéltár állapotáról az 1888. március 25-i presbiteri gyűlés jegyzőkönyvéből érte-
sülünk újra, ahol a gondnok a levéltár rendetlen voltára hívja fel a figyelmet, és Ditső
Lajost kéri meg annak rendbetételére.³⁷ Ismerve Ditső eddigi levéltárosi múltját, annak
ellenére, hogy ténykedéséről nincsenek adataink, feltételezhetjük, hogy a felkérésnek
szívesen eleget tett, és a munkát a nyár folyamán, ahogy az a kérésben állt, el is végezte.
Ezt a feltevést látszik megerősíteni az 1890. augusztus 31-én kelt jelentés is, amely
szerint „a keblbi gondnok atyánkfia a levéltár rendezésének előrehaladott voltára utalva,
az 1874 éven innen keletkezett ügyiratok elhelyezése céljából egy levélszekrény beszer-
zését ajánlja”, amit az egyházközség a későbbiekben Mátyus István helyi asztalos mes-
tertől 16 forintért meg is vásárolt.³⁸

³¹ Évri. 2612–1864., Pgyjkv. I/33, 301.

³² Uo.

³³ Pgyjkv. I/43, 78.

³⁴ Uo. 106.

³⁵ Uo. I/45, 93–96.

³⁶ Uo. I/48, 171.

³⁷ Uo. I/57, 68.

³⁸ Uo. I/59, 202.

A Makariás-ház boltíves termében viszonylag jó körülmények között lévő levéltár sorsa 1896-ban igen mostohára fordult. A július 26-i jegyzőkönyvből arról értesülünk, hogy a Makariás-házban tüzeset volt, és a ház átépítéséről szóló javaslatban, amit a presbitérium egyhangúlag elfogadott, a levéltárról nem rendelkeztek, hiszen az eddigi levéltári helyiséget haszonbérbe szándékozták adni.³⁹ A levéltárat a Vártemplom tornya alatt lévő helyiségbe akarták elhelyezni, de dr. Bernády György főgondnok és Vass Tamás lelkész ezt nem tartotta célszerűnek. A szűk helyiség nem volt szellőztethető, az átépítési költségek pedig magasak lettek volna. Meglátásuk szerint jobb lett volna a levéltárat a karzat alatt elhelyezni, mert ott az őrzés biztonságosabbnak, a tárolási költségek pedig kisebbeknek ígérkeztek.⁴⁰ Úgy tűnik azonban, hogy mindkét javaslat elbukott, hiszen a november 8-i gyűlésen az időközben bérbe adott⁴¹ helyiség helyett Bernády az épület bal szárnyának utolsó szobáját ajánlotta, és a levéltár odaköltöztetéséről már ekkor intézkedett.⁴² Az átköltöztetés szakszerűtlen lehetett, hiszen 1897. február 7-én Vass Tamás lelkész az egyházközségtől legalább 100 forintot kért, hogy azzal kellő segéderőt fogadhasson, és a levéltárat szakszerűen rendbehozza.⁴³ Ez a kérés nem válthatott ki nagy lelkesedést a presbiterek körében, hiszen a javaslatot levették a napirendről és 1927-ig vissza sem tértek rá, annak ellenére, hogy 1899-ben Ravasz István espereshez intézett levelében dr. Bartók György püspök is kérte a levéltár rendetlen állapotára való tekintettel annak sürgős orvoslását.⁴⁴

A levéltár ezen áldatlan időszakáról hallgatnak a jegyzőkönyvek. Igaz az is azonban, hogy 1914 és 1926 között megtartott presbiteri gyűlések jegyzőkönyvei hiányoznak. Némely adatot Tótfalusi József akkori lelképásztornak az egyházközség állapotáról 1927. április 15-én összeállított jelentéséből tudunk meg. Ő ebben leírta, hogy évek óta súlyos gondot okozott az egyházközség nagy levéltárának a sorsa. Az iratok csak 1876-ig⁴⁵ voltak rendezve. 1906-ban az egyházközség azzal a feltétellel adott az Erdélyi Múzeumnak egy 18. századi úrasztalt, hogy helyette a Múzeum megfelelő levéltári szekrényeket ad, és a levéltárat rendezni fogja. A Múzeum vezetősége azonban ígéretét nem tartotta be, így Tótfalusi vezetésével az egyházközség megbízottjai kezdték el a levéltári munkát: az iratokat rendezték, a régi, elavult felszerelést pedig kicserélték. Rendezés közben merült fel először a levéltár elköltöztetésének gondolata egy jóval tágasabb helyiségbe, abból a sokatmondó elgondolásból, hogy „Össze kell gyűjteni Marosvásárhelyről és vidékéről mindazokat az írott emlékeket, amelyek az egyházközség életére, híveinek életviszonyaira és egyéb körülményeire vonatkoznak.”⁴⁶ A Tótfalusi József által elvégzett munkát az időközben megtartott püspöki vizitáció alkalmával Vásárhelyi János egyházkerületi főjegyző értékelté, és megköszönte a lelkésznek, hogy a levéltár anyagát rendezte, „az iratok részére pedig a meglévők átalakításával és újak beszerzésével, egy igen praktikus szekrényt állított be”.⁴⁷ Az akkori lehetőségekhez mérten modern szekrényben elhelyezett iratokat 1587-től 1902-ig tartalom szerint, 1914-ig pedig időrendi sorrendbe rendszerezték. Utóbbiakat fascikulusba [vastag boríték] kötöt-

³⁹ Pgyjkv. I/62, 85–86.

⁴⁰ Uo. 102.

⁴¹ A helyiséget a továbbiakban Makay György huszár főhadnagy bérelte.

⁴² Uo. 163.

⁴³ Pgyjkv. I/63, 35.

⁴⁴ Evri. 5162–1899.

⁴⁵ Ditső Lajos tehát csak eddig rendezte.

⁴⁶ Pgyjkv. I/72, 33–34. (Ad. III., IV., V. vagyonyügek, irodaügek, népmozgalom)

⁴⁷ Uo. 37. II. (Irodai ügykezelés)

ték és külön fiókokba helyezték el, azonban elmulasztották a felfektetett katalógusba bevezetni őket.⁴⁸

Tótfalusi József lelkészsége alatt szíven viselte a levéltár sorsát, hiszen azt végig megfelelően őrizte és rendben tartotta. 1937-ben, amikor hivatalát Adorjáni Gábornak átadta, a történelmi értékű levéltár súlyos állapotára az átadás-átvételi bizottság figyelmét is felhívta.⁴⁹ Tette ezt azért – mint azt az utódjához 1938. április 14-én írt leveléből olvashatjuk –, mert amikor előzetes tudta és hozzájárulása nélkül a levéltárat 1936-ban a Makariás-házból (ekkor már a Bethlen Kata internátus) a Teleki-házba költöztették, ez a történelmi értékéhez képest nem méltó helyre került.⁵⁰ A négy darab szekrényben elhelyezett, 5331. sorszámot elért iratokon a költöztetés után alig négy-öt hónapra már meglátszottak a nedves környezet okozta károsodások.⁵¹ A fent említett levél idevágó részlete jól érzékelteti a levéltár helyzetét, valamint Tótfalusi József aggodalmát az igen értékes állománnyal kapcsolatosan: „Az itt [szűk lyukban] felhalmozott szekrények szinte hozzáférhetetlenek, az iratok már is penészednek benne. Ennek a levéltárnak pedig múzeális értéke és egyháztörténelmi jelentősége van. Alig van egyház, a melynek kálvinista múltja az 1570-es évekig visszamenne. A mi történelmi értékű irataink ezen korig nyúlnak vissza. Becses és értékes történetek tanulságai élednek újra a holtbetűkből majdnem 400 esztendő multjából. [...] A jelen helyzet, merőben lehetetlen. Tudomásom szerint az idén esperesi vizsgálat feltétlenül lesz, de tudomásom szerint püspöki kanonika vizitáció is következik. Sürgős intézkedés kell a levéltár megfelelő elhelyezésére. [...] Már alkalmasabb volna az a helyiség, ahol most Herbeth-féle bérlakás van. De az egyház előjáróságának bölcsessége szakértők bevonásával keresse meg, és találja meg az új elhelyezés megfelelő módját. Bizalommal kérek, hogy ebben a kérdésben hathatósan közbejárni szíveskedj, annál inkább, mert nállunk főhatóságainknál az a szokás, hogy üsd a papot, amíg nyaka szakad.”⁵² A levéltár akkori állapotát az 1938. december 12-i egyházvizsgálati jegyzőkönyv is jól szemlélteti: „[...] az egyház régi nagy levéltárát [...] jelenben beszorították a Teleky ház szűk, sötét odújába, amelyet megközelíteni is csak úgy lehet, ha az ott lakó bérlő, műszaki eszközök hiánya miatt áldott állapotban lévő feleségének segítségével az ebédlő kredencet a levéltár ajtaja elől félre húzzák emberfeletti erőlködéssel. Ez a levéltár 1587–1917-ig legalább annyira rendezett, hogy az akták holmi keresés után megtalálhatók [...]”⁵³ A jegyzőkönyvből az is kiderül, hogy Tótfalusi abban az esetben, ha a levéltárat megfelelő helyiségbe helyezik el, hajlandó lett volna azt tovább rendezni.⁵⁴ Az egyházközség előjárósága azonban 1940 januárjában dr. Farczady Eleket kérte fel a levéltár lajstromozására, rendezésére. A tanár úr – Tótfalusi véleményét figyelembe véve – ezt meg is ígérte azzal a feltétellel, ha a levéltárnak a megépülő vártemplomi gyülekezeti házban megfelelő helyiségeket utalnak ki.⁵⁵ Ez a kezdeményezés a történelmi események gyors váltakozása miatt sajnos abbamaradt.

⁴⁸ Évri. 7590–1932. (III. Irodai ügyek)

⁴⁹ Pgyjkv. I/77, 300. 1 § (átadás-átvételi jegyzőkönyv).

⁵⁰ Évri. 6882–1938.

⁵¹ Pgyjkv. I/77, 300. 1 §.

⁵² Évri. 6882–1938.

⁵³ Uo. 7603–1938. 2–3.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Pgyjkv. I/78, 526. 2 §.

Az új hatalmi berendezkedés idején, 1941-ben megkezdett Vártemplom-felújítási munkálatok során merült fel újra a levéltár elhelyezésének kérdése. Az 1941. december 8-án megtartott presbiteri gyűlésen kimondták, hogy „A vártemplomi szolgálat és az egységes egyházközség adminisztratív teendőinek ellátását biztosító összes helyiségek a Vártemplommal kapcsolatos és restaurálandó épületekben helyezhetők és helyezendők el, mert amellet, hogy ez a legracionálisabb megoldás, az egyházközség egészséges életfolyamatának biztosítása is ezt parancsolja [...]”.⁵⁶ A tervezet értelmében a felújított kápolna⁵⁷ első és második emeletén alakították volna ki a levéltárat és az egyházi múzeumot.⁵⁸ A levéltár új helyének kialakítása mellett végre a levéltár állapota is felkeltette az egyházi elöljáróság figyelmét. A főgondnok az 1943. februári presbiteri gyűlésen az egyházközség régóta rendezetlen gyűjteményének rendbehozatalát is felvetette. Az anyagrendezés elvégzésére, 120 pengő havi díjjal Sipos Béla nyugalmazott irodaigazgatót javasolta, aki pár hónapi próbaszolgálat után teljesen megfelelő, képzett és szakértő munkaerőnek bizonyult.⁵⁹ Sipos Béla tevékenységéről a továbbiakban nem találtunk adatokat, de jó szándékkal feltételezzük, hogy megbízatásának eleget tett. A levéltár tervbe vett áthelyezése azonban nem valósult meg. A háború és az azt követő politikai rendszer az egyházközség életére gyakorolt kedvezőtlen hatásai miatt a sokat hányódott levéltár csak jóval később, 1959-ben került át jobb körülmények közé a Vargák bástyájának alagsorába, ahol 1961. és 1963. között a kutatási igényeknek megfelelően rendezték.⁶⁰

Nem véletlen, hogy tanulmányunkat ez utóbbi eseménysorral zárjuk. 1961-ben ugyanis ezt az igen értékes egyházi gyűjteményt az újonnan létrehozott Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltárában helyezték el, 1987 szeptemberétől pedig a Teleki-ház felső emeletén, erre a célra kialakított helyiségben őrzik. Helyszűke miatt nem áll módunkban a levéltár történetének ezen új időszakát bemutatni, de nem is ez az elsődleges célunk. Annál inkább szerettük volna a figyelmet – ha rövid időre is – e kevesek által ismert gyűjteményére irányítani, hiszen jelentősége ellenére napjainkban sem foglal el méltó helyet egyházi értékeink sorában.

⁵⁶ Pgyjkv. I/79, 135. 2 §.

⁵⁷ Jelenleg vendég- és ifjúsági ház.

⁵⁸ Pgyjkv. I/79, 135. 2/c §.

⁵⁹ Uo. 217. 16.

⁶⁰ Farczády: *i. m.* 168–169.